

Grzegorz Michalski
ORCID: 0000-0003-2711-676X
Uniwersytet Łódzki

Iwonna Michalska
ORCID: 0000-0003-0718-9443
Uniwersytet Łódzki

Dominujące tendencje historyczno-oświatowych dociekań naukowych łódzkich mistrzów historii wychowania z lat 1945–2006

Dominating Historical-Educational Trends in the
Scientific Pursuits of the Masters of History of
Education of Łódź from 1945 to 2006

ABSTRACT

Many academic centers in Poland conduct historical-educational research, including the circle of historians of education at the University of Łódź, the founders of which are discussed in this paper. The purpose of the paper is to present the main research interests of the professors who were also subsequent heads of this center of history of education and mentors, focusing not only on writing research works but also on gathering young researchers around themselves and teaching them.

KEYWORDS

University of Łódź,
history of education,
masters of historical-
educational research

SŁOWA KLUCZOWE

Uniwersytet Łódzki,
historia wychowania,
mistrzowie badań
historyczno-
oświatowych

SPI Vol. 25, 2022/2
ISSN 2450-5358
e-ISSN 2450-5366
DOI: 10.12775/SPI.2022.2.007

Nadesłano: 10.03.2022
Zaakceptowano: 17.05.2022

Using the historical explanation and text analysis methods, the main areas of research interest are described of Prof. Stefan Truchim, Prof. Eugenia Podgórska, and Prof. Tadeusz Jałmużna. Their scientific achievements include the reconstruction of the educational past from the 18th to the 20th century. As a result of their source queries, mainly involving archives and journals, valuable works have been published concerning the widely-understood education system during the times of the Commission of National Education, the period of annexations, the interwar period, and the Polish People's Republic. The characteristics of the scientific output of the professors who worked at the University of Łódź for over sixty years include continuity but also change. In this event, continuity means continuing in part studies started by one's predecessors but also, on the other hand, maintaining their high methodological level. Change is demonstrated by choosing new areas of research which had not been looked into by education historians before.

ABSTRAKT

Badania historyczno-oświatowe prowadzi wiele placówek akademickich w Polsce. Jedną z nich jest środowisko historyków wychowania w Uniwersytecie Łódzkim, którego twórcy stanowią przedmiot niniejszego opracowania. Jego celem uczyniono ukazanie głównych zainteresowań badawczych profesorów, jednocześnie kolejnych kierowników uczelnianego w tej dziedzinie ośrodka i mentorów zajmujących się nie tylko nauką działalnością pisarską, ale również skupiających wokół siebie i kształcących młodą kadrę naukową.

Dzięki metodom wyjaśniania historycznego i analizy tekstów przybliżone zostały główne obszary badań naukowych prof. Stefana Truchima, prof. Eugenii Podgórskiej i prof. Tadeusza Jałmużny. Ich twórczość naukowa obejmuje rekonstruowanie przeszłości edukacyjnej od wieku XVIII po wiek XX. W wyniku dokonywanych przez nich kwerend źródłowych, przede wszystkim archiwalnych i czasopiśmienniczych, powstawały cenne publikacje dotyczące szeroko pojmowanej oświaty w czasach Komisji Edukacji Narodowej, okresie zaborów, latach międzywojennych i Polski Ludowej. Dorobek naukowy profesorów, którzy przez ponad sześćdziesiąt lat pracowali w łódzkiej uczelni, charakteryzuje ciągłość i zmiana. Ciągłość w tym przypadku oznacza z jednej strony częściowe kontynuowanie badań zapoczątkowanych przez swoich poprzedników, z drugiej zaś – utrzymywanie ich wysokiego poziomu metodologicznego. Zmiana natomiast wyraża się w tworzeniu nowych pól badawczych, niepodejmowanych wcześniej przez historyków wychowania.

Wprowadzenie

Początki łódzkiego ośrodka badań historii wychowania sięgają 1945 roku i związane są z powołaniem do życia Uniwersytetu Łódzkiego jako kontynuatora tradycji i dorobku funkcjonującego w tym mieście w latach 1928–1939 Oddziału Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie, a także działającej tutaj przez kilka lat Wyższej Szkoły Nauk Społecznych i Ekonomicznych, która była filią warszawskiej Szkoły Nauk Politycznych (1924–1928) oraz Instytutu Nauczycielskiego organizującego w latach 1921–1928 pod szyldem Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych kursy dokształcające dla nauczycieli szkół średnich (Puś 2020: 11). Warto w tym miejscu zauważyć, że do powstania łódzkiej Alma Mater w istotnym stopniu przyczynił się inicjator łódzkiego ośrodka badań historii wychowania – prof. Stefan Truchim¹, który już wcześniej był związany

1 Urodził się w 1896 r. w Kopance (pow. Kałusz, woj. stanisławowskie). Po ukończeniu w 1914 r. edukacji w gimnazjum przez półtora roku służył w Legionach, a następnie studiował na Uniwersytecie Jagiellońskim. W 1918 r., zatrudniając się w Archiwum Akt Dawnych w Krakowie, kontynuował naukę i w ramach seminarium prof. Władysława Konopczyńskiego przygotował rozprawę doktorską, na podstawie której w 1920 r. otrzymał na Uniwersytecie Jagiellońskim stopień naukowy doktora filozofii w zakresie historii. W 1929 r. habilitował się w dziedzinie historii i organizacji szkolnictwa w Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie, która nie posiadała wówczas uprawnień akademickich. Po ich uzyskaniu w 1933 r. został zweryfikowany przez komisję ministerialną i nadano mu tytuł docenta historii i organizacji szkolnictwa, a następnie mianowano go profesorem nadzwyczajnym WWP. Niezależnie od unormowania się jego sytuacji naukowej, w 1936 r. ponownie przeprowadził habilitację w obszarze swojej specjalności na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie. Trzy lata później uzyskał nominację na profesora zwyczajnego WWP. W okresie międzywojennym opublikował kilkadziesiąt rozpraw i artykułów z zakresu historii wojskowości oraz historii wychowania. Legitymował się też rozległym doświadczeniem edukacyjnym i oświatowym, gdyż był asystentem w Archiwum Akt Dawnych w Krakowie, pracował w charakterze nauczyciela gimnazjalnego i wykładowcy w zakładach kształcenia nauczycieli, piastował funkcję dyrektora Biblioteki Pedagogicznej Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego, był wizytatorem Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W czasie II wojny światowej założył w Warszawie na Żoliborzu prywatną szkołę kupiecką pod oficjalną nazwą Zasadnicza Szkoła Zawodowa, w której realizowano w ramach tajnych kompletów przedwojenny program szkoły średniej. Zmarł w 1967 r. w Łodzi i tam też został pochowany (Dunin-Wąsowicz

z tym miastem², ponieważ w latach 1929–1939 regularnie przybywał z Warszawy do tutejszego Oddziału Wolnej Wszechnicy Polskiej, gdzie w ramach powierzonych mu zajęć dydaktycznych prowadził kursowe wykłady oraz proseminaria i seminaria z historii szkolnictwa, a także wykłady monograficzne na temat reform oświatowych w Polsce w XVIII wieku oraz rozwoju szkół realnych w Wielkim Księstwie Poznańskim (Podgórska 1998: 352; Witkowska-Urban 2008: 124).

W okresie zakładania uczelni w Łodzi Truchim cieszył się wielkim szacunkiem i estymą zarówno w środowisku naukowym, jak i wśród miejscowych działaczy oświatowych, co otworzyło mu drogę do pracy w Komitecie Organizacyjnym Uniwersytetu oraz objęcia funkcji organizatora i tymczasowego dziekana Wydziału Pedagogicznego³. Właśnie w tym czasie powołał on do życia i objął kierownictwo Zakładu Historii Szkolnictwa, a po ustaleniu ostatecznej struktury wewnętrznej uczelni – Katedry Historii Szkolnictwa, natomiast od 1957 do 1966 roku, czyli do czasu przejścia na emeryturę, przewodził tej jednostce naukowej pod nazwą Katedra Historii Wychowania i Oświaty (Kita, Pytlas 1995: 212; Witkowska 1998: 117; Witkowska-Urban 2008: 126).

Wiodące kierunki badań Stefana Truchima – założyciela łódzkiej szkoły naukowej historii wychowania

Do naukowych kwerend w dziedzinie historii wychowania Truchim przystąpił jeszcze w latach międzywojennych. Na ukierunkowanie zainteresowań badawczych w tym obszarze, bo wcześniej

1946: 12; Podgórska 1967: 118–120; 1968: 325–326; Grabski 1968: 261–263; Hellwig 1995: 63–73; Witkowska 1998: 115–116).

- 2 Tuż po wyzwoleniu Łodzi spod okupacji hitlerowskiej Truchim wraz z rodziną zamieszkał na stałe w tym mieście.
- 3 Powołanie na organizatora i pierwszego dziekana Wydziału Pedagogicznego Truchim otrzymał 15 lutego 1945 r. z rąk prof. Teodora Viwegera, który był przewodniczącym Komitetu Organizacyjnego Uczelni Państwowej w Łodzi. Ostatecznie, po ukazaniu się dekretu z dnia 24 maja tego roku o utworzeniu Uniwersytetu Łódzkiego, pierwotnie powstały Wydział Pedagogiczny został włączony do Wydziału Humanistycznego, na czele którego stanął prof. Stanisław Ossowski (Witkowska-Urban 2008: 126; Puś 2020: 14 i 17).

koncentrowały się one na zagadnieniach historii wojskowości oraz historii politycznej⁴, miały – zdaniem Eugenii Podgórskiej – istotny wpływ doświadczenia związane z wykonywaną pracą pedagogiczną w poznańskich gimnazjach i instytucjach kształcenia nauczycieli (Podgórska 1968: 326). Koncentrując swoją uwagę na dziejach polskiej oświaty, zajmował się głównie szeroko pojętą tematyką szkolnictwa od drugiej połowy XVIII do pierwszych lat XX wieku. Pokłosem eksploracji archiwalnych na tym polu jest kilkadziesiąt publikacji, które trwale wpisały się do dorobku historiograficznego. Pierwszą grupę rozpraw stanowi cykl tekstów związanych z koncepcją i różnymi aspektami działalności Komisji Edukacji Narodowej. Najpierw przyjrzał się aktywności w tej instytucji księcia Augusta Kazimierza Sułkowskiego. Z jednej strony przedstawił przygotowany przez niego projekt założenia w Rydzynie szkoły dla dziewcząt szlacheckich oraz szkoły artystycznej, który zresztą nigdy nie został zrealizowany ze względu na przedwczesną śmierć autora tej koncepcji (Truchim 1927a: 116–124), z drugiej natomiast – zaprezentował jego innowacyjny pomysł z października 1773 roku, dotyczący „naprawy i nowego ułożenia szkół” w Polsce, o którym wystawił następującą ocenę:

Mimo [...] pewnych braków [...] „Projekt” posiada cechy oryginalne i porusza w zdecydowanej formie szereg problemów, które K.E.N. przy układaniu swych „Ustaw” w przyszłości uwzględni. Oryginalne jest przede wszystkim położenie całego nacisku na wykształcenie zawodowej inteligencji rekrutującej się ze stanu szlacheckiego. Poza tem poruszył autor zagadnienie koedukacji w szkołach niższych i problem kształcenia dziewcząt, dotychczas w Polsce zupełnie zaniedbany (Truchim 1932: 678).

Ponadto, na podstawie szeregu dokumentów Truchim zrelacjonował również i w sposób niepozostawiający wątpliwości ocenił dwuznaczną etycznie rolę Sułkowskiego jako członka Komisji Rozdawniczej Koronnej w dążeniu do zwiększenia funduszy Komisji

4 Zob. przykładowo następujące rozprawy tego autora: *Konfederacja dzikowska* (Poznań 1921), *Wartość i znaczenie wojen i wojskowości* (Poznań 1922), *Militaryzm polski w świetle historii* (Poznań 1923), *Na dworze Augusta Mocnego. Studium historyczno-obyczajowe* (Lwów–Poznań 1925), *Wizyty królewskie: wspomnienia o obyczaju dworskim z czasów Stanisława Augusta Poniatowskiego* (Poznań 1926), *Koronacje polskich królów elekcyjnych* (Poznań 1930).

Edukacji Narodowej (Truchim 1927b: 398–403). Następnie przeprowadził analizę problemu bibliotek szkolnych w dobie KEN-u oraz ukazał pochodzący z tego okresu inwentarz księgozbioru szkoły pijarskiej w Rydzynie (Truchim 1930: 31–35; 49–70). Wreszcie, na kanwie okoliczności powstawania KEN sformułował własne na jej temat spostrzeżenia, dowodząc, że niezbyt precyzyjnie ustanowiono zakres władzy hierarchii administracji szkolnej, co otwierało możliwości do różnorodnych interpretacji, a także w dalece nadmiarowej i nieskoordynowanej formie wprowadzono w życie zasady nadzoru pedagogicznego (Truchim 1955: 360–361). W końcu przyjrzał się recepcji dokonań Komisji Edukacji Narodowej i szczegółowo porównując jej rozwiązania prawne z ustaleniami legislacyjnymi reformy oświaty *de facto* przygotowanej w Rosji na początku wieku XIX przez trzech Polaków: księcia Adama Jerzego Czartoryskiego, hrabiego Seweryna Potockiego i księdza Hieronima Strojnowskiego, nie tylko potwierdził prawdziwość twierdzenia, że w tym zakresie wzorowano się tam na polskich rozwiązaniach, ale jako pierwszy w piśmiennictwie historycznym jednoznacznie wykazał, na czym polegały zapożyczenia i jaki był ich zakres. Tak pisał na ten temat:

A wpływ ten nie ograniczał się jedynie do organizacji poszczególnych typów szkół, lecz objął też organizację władz administracji szkolnej oraz w znacznej mierze wpłynął na układ nauk na poszczególnych stopniach szkół. Wpływ ten szedł nawet tak daleko, że w niektórych rozporządzeniach rosyjskich spotykamy się niemal z tłumaczeniem poszczególnych ustępów rozporządzeń polskich (Truchim 1960: 125–126).

Na kolejną grupę publikacji Truchima składają się rozprawy, które powstały w wyniku badań nad dziejami wielkopolskiego szkolnictwa i oświaty. Dzięki długoletnim kwerendom w archiwach w Poznaniu, ale też w tych zlokalizowanych w innych miejscowościach tego regionu, już od okresu międzywojennego pojawiały się jego pionierskie dzieła z zakresu tej problematyki. W pierwszym z nich zaprezentował działalność i przeobrażenia szkół w Rydzynie, które powstawały w latach 1772–1786 z inicjatywy księcia Sułkowskiego. Były to szkoły pijarów, konwikt funduszowy dla synów niezamożnej szlachty, konwikt dla „młodych kawalerów polskich lub zagranicznych” pochodzących z rodzin rodowej szlachty, nazywany wówczas ritterakademią. Zreferował także organizację i przebieg edukacji domowej dla siostrzenic i siostrzeńców wspomnianego księcia (Truchim 1928: 1–131).

Natomiast w monografii liczącej, wraz z załączonymi do niej wybranymi kopiami archiwaliów, kilkaset stron zanalizował na tle ówczesnych prądów kulturalnych oraz przemian gospodarczych i społecznych czynniki, które złożyły się na powstanie w Wielkim Księstwie Poznańskim szkół realnych, a także przybliżył okoliczności i przebieg ich organizowania oraz opisał działalność dydaktyczną i wychowawczą, jak również poświęcił wiele miejsca na ukazanie stosunku władz pruskich do szkolnictwa polskiego (Truchim 1936: 9–253).

Koncentrując się następnie na inicjatywach czasopiśmienniczych, przede wszystkim nauczycielstwa szkół elementarnych w Wielkim Księstwie Poznańskim i po poddaniu analizie pierwszych wydawanych na tym terenie miesięczników w języku polskim: „Mrówki Poznańskie” (1821–1822) i „Weterana Poznańskiego” (1825–1826), niebędących jednak periodykami o charakterze pedagogicznym, lecz tylko niekiedy podejmującymi zagadnienia dotyczące wychowania i nauczania, gruntownie scharakteryzował „Pismo dla Nauczycieli Ludu” (1845) oraz „Szkółę Polską” (1849–1853), które adresowano do nauczycieli szkół elementarnych oraz rodziców, a zwłaszcza matek, zamieszczając na ich łamach teksty związane ze sprawami szkół ludowych, a także edukacji domowej (Truchim 1954: 483–543; 1958a: 86–138; 1962: 137–168; 1963: 103–122; 1965: 115–147).

W przeciwieństwie do wcześniejszych opracowań poświęconych Ewarystowi Estkowskiemu, głównie autorstwa Henryka Rowida, Waldemara Osterloffa czy też Michała Szulkin⁵, Truchim oparł swoją unikalną monografię biograficzną o tym wielkopolskim pedagogu na wszystkich dostępnych wtedy materiałach źródłowych, zarówno archiwalnych, jak i drukowanych. Dzięki takiemu rozstrzygnięciu metodologicznemu z powodzeniem ukazał w chronologicznym układzie lata dziecięce i szkolne oraz pracę na stanowiskach nauczyciela szkół elementarnych, zreferował pierwsze publikacje o szkołach elementarnych i potrzebie krzewienia wiedzy wśród ludu

5 Chodzi tu o nieliczne jeszcze wtedy biograficzne opracowania o Estkowskim, przede wszystkim przygotowane na podstawie jego autobiografii. Zob.: H. Rowid, *Ewaryst Estkowski*, „Ruch Pedagogiczny” 1920, nr 7–8, s. 117–127; W. Osterloff (oprac.), *Ewaryst Estkowski (1820–1856)*, Wydawnictwo L. Fiszer, Łódź 1921; M. Szulkin, *Ewaryst Estkowski: z dziejów polskiej postępowej myśli wychowawczej*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1954.

drukowane w „Orędowniku Naukowym” i „Tygodniku Literackim”, omówił przebieg studiów na Uniwersytecie we Wrocławiu, a także współpracę z wydawcami „Pisma dla Nauczycieli Ludu” oraz „Szkoły i Kościoła”, dla których przygotowywał artykuły pedagogiczne i doniesienia o nowo wydanych książkach dla ludu lub nauczycieli, opisał starania o posadę w seminarium nauczycielskim w Poznaniu oraz udział w powstaniu 1848 roku i w działaniach Ligi Polskiej, scharakteryzował obszary aktywności doprowadzające do zainicjowania i powołania w Poznaniu Towarzystwa Pedagogicznego Polskiego oraz wykonywanie funkcji redaktora czasopisma „Szkoła Polska” i miesięcznika „Szkółka dla Dzieci”, zdał relację z podróży do Niemiec, Belgii i Francji, gdzie między innymi zapoznawał się z działalnością najślawniejszych instytutów pedagogicznych, odtworzył poglądy pedagogiczno-dydaktyczne oraz opisał także ostatnie lata życia Estkowskiego (Truchim 1959: 3–237).

W jeszcze innej publikacji nakreślił na tle wydarzeń politycznych i społecznych doby Wiosny Ludów dzieje założonego w 1848 roku za sprawą Estkowskiego Towarzystwa Pedagogicznego Polskiego w Poznaniu, opisując wyczerpująco okoliczności powstania tego związku nauczycieli szkół elementarnych, szczegółowo przyjrzał się strukturze organizacyjnej, a także realizowanym kierunkom aktywności oświatowej i dydaktyczno-metodycznej oraz trosce o właściwy poziom uposażenia nauczycieli, zarówno przez centralę tej organizacji, jak i przez dwadzieścia siedem placówek filialnych zlokalizowanych w różnych miejscowościach. Dokonując oceny osiągnięć Towarzystwa, które na skutek utrudnień ze strony władz administracji pruskiej oficjalnie upadło po niecałym roku istnienia, napisał:

Po centralnym Towarzystwie Pedagogicznym w Poznaniu pozostało czasopismo pedagogiczne *Szkoła Polska* i *Elementarz* Rakowicza używany przez dwadzieścia lat w szkołach elementarnych Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Po towarzystwach filialnych nieliczny, lecz świadomy swych zadań i celów, uświadomiony narodowo, postępowy aktyw nauczycielski, jakiego na ziemiach innych zaborów w owym czasie nie spotykamy, aktyw, który walkę o narodowość i język polski przekazał swoim następcom (Truchim 1958b: 116–117).

Podsumowując swoje kilkunastoletnie kwerendy nad wielkopolskim szkolnictwem i oświatą drugiej połowy XVIII i XIX oraz pierwszych lat XX wieku, Truchim opublikował składającą się

z dwóch tomów monumentalną analityczno-syntetyczną monografię o historii szkolnictwa i oświaty polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim, która – jak sam przyznawał – powstała na podbudowie wcześniej wydanych już rozpraw. Zaczerpnięte z nich liczne ustalenia badawcze nie tylko zostały ukazane w perspektywie przemian politycznych i społecznych (okres liberalizmu 1815–1831, pierwsza fala germanizacji 1831–1840, okres pozornych ustępstw zaborcy 1840–1862, czasy polityki eksterminacyjnej 1862–1915), ale też poszerzone o prezentację dotychczas nieporuszanych zagadnień w historiografii, takich jak: dzieje ogródków dziecięcych, szkół elementarnych, dokształcających i zawodowych, a także specjalnych, średnich szkół dla dziewcząt, organizowania instytucji oświaty pozaszkolnej, przedsięwzięcia utworzenia w Poznaniu szkoły wyższej, rozwoju czasopiśmiennictwa pedagogicznego oraz teorii pedagogicznej (Truchim 1967: 7–320; 1968a: 5–166).

Nie przez przypadek poszukiwania źródłowe Truchima nad szkolnictwem i oświatą obejmowały także czasy Księstwa Warszawskiego (1807–1815), gdyż część jego terytorium znalazła się w granicach Wielkiego Księstwa Poznańskiego, co – jak dowodził – nie pozostawało bez wpływu na funkcjonowanie różnych obszarów życia społecznego w tym quasi-państwie. Po pierwsze, drobniarstwo odtwarzając genezę Izby Edukacyjnej, ukazał formowanie się jej składu osobowego oraz scharakteryzował decyzje podjęte przez tę centralną władzę oświatową. Dotyczyły one zasad uruchamiania elementarnych szkół miejskich i wiejskich, rozbudowy szkolnictwa średniego: szkół departamentowych, wydziałowych i podwydziałowych realnych, utworzenia szkół wyższych, powołania do życia instytucji dozoru nad poszczególnymi typami szkół, a także instytucji wzorowanej na dorobku Komisji Edukacji Narodowej, która zajmowała się sprawami podręczników (Truchim 1966: 114–129). Po drugie, zrekonstruował rolę pijarów w podnoszeniu szkolnictwa na wyższy poziom, która polegała na opracowywaniu planów nauk i rozkładów godzin dla wszystkich rodzajów szkół, przygotowywaniu na zlecenie Towarzystwa do Dzieł Elementarnych podręczników do poszczególnych przedmiotów nauczania, przedstawił okoliczności przekształcenia Izby Edukacyjnej w Dyрекcję Edukacyjną oraz tło nominacji pijarów na jej członków, omówił również plany i programy oraz metody nauczania w szkołach prowadzonych przez ten zakon.

Zamykając rozważania o działalności pijarów na polu oświaty w Księstwie Warszawskim, sformułował o niej następujące stanowisko:

Pierwsi w Polsce wprowadzili jeszcze za czasów Stanisława Konarskiego do nauk szkolnych naukę fizyki eksperymentalnej, za czasów Księstwa Warszawskiego – naukę chemii wraz z laboratorium chemicznym. Pijarzy jedyni z zakonów polskich potrafili przyznać należne miejsce naukom świeckim [...]. Z ich grona poza szeregiem poważnych uczonych wyszli zeświecczeni radykalni działacze społeczni tak w czasie powstań, jak i na emigracji. Był to więc zakon polski w swym czasokresie wyjątkowy (Truchim 1957: 175).

Węzłowe zakresy historyczno-oświatowych dokonań Eugeniei Podgórskiej

Po przejściu Truchima na emeryturę w 1966 roku kierownictwo Katedry Historii Wychowania i Oświaty objęła Eugenia Podgórska (do 1952 roku nosiła nazwisko Brysik)⁶ i nieprzerwanie prowadziła tę jednostkę naukową do roku 1984, choć zmieniała ona nazwę, gdyż w latach 1970–1981 funkcjonowała jako Zakład Historii Wychowania i Oświaty, a następnie – jako Zakład Historii i Teorii Wychowania w katedrze o tej samej nazwie. Warto w tym miejscu zauważyć, że była ona uczennicą założyciela łódzkiego ośrodka badań historii wychowania, którego na swojej drodze edukacyjnej spotkała w trakcie odbywanych w latach 1937–1939 studiów na Wydziale Pedagogicznym łódzkiego oddziału Wolnej Wszechnicy Polskiej, gdzie słuchała wygłaszanych przez niego – przypomnijmy – wykładów z historii szkolnictwa. Przenosząc się do Warszawy pod koniec 1940 roku, zapisała się na tajne zajęcia w tej uczelni, w ramach których

6 Urodziła się w 1914 r. we wsi Kurowice (woj. łódzkie). Po ukończeniu Szkoły Powszechnej w pobliskim Łaznowie, kształciła się w Żeńskim Seminarium Nauczycielskim w Zgierzu (1929–1934), a po uzyskaniu dyplomu pracowała na stanowisku nauczyciela w szkolnictwie powszechnym. W latach II wojny światowej przez kilka pierwszych miesięcy nauczwała w szkole w Łaznowie (opodal miejsca zamieszkania), a następnie w Warszawie na tajnych kompletach gimnazjalnych założonych przez siostry Urszulanki Serca Jezusa Konającego. Brała też udział w powstaniu warszawskim. Od 1945 do 1984 r., czyli do czasu przejścia na emeryturę, była zatrudniona na Uniwersytecie Łódzkim. Zmarła w Łodzi w 2006 r. i tam też została pochowana (Michalski 2006: 115; 2017: 17–18; Witkowska-Urban 2007: 185–187).

przygotowała pod jego kierunkiem pracę dyplomową dotyczącą szkolnictwa Drugiej Rzeczypospolitej i w maju 1944 roku uzyskała dyplom magistra filozofii w zakresie pedagogiki. Kiedy po wyzwoleniu Łodzi spod okupacji hitlerowskiej jej mistrz naukowy przystąpił do tworzenia Zakładu Historii Szkolnictwa na powstającym tu uniwersytecie, pozytywnie odpowiedziała na propozycję z jego strony i w kwietniu 1945 roku na trwale związała swoje zawodowe życie z tą uczelnią, przechodząc wszystkie szczeble kariery naukowej – asystenta (1945–1946) i starszego asystenta (1946–1950), adiunkta (1951–1959) i docenta (1959–1974), profesora nadzwyczajnego (1974–1984).

Analizując dorobek piśmienniczy Eugenii Podgórskiej, okazuje się, że – podobnie jak w przypadku jej naukowego mentora – składają się na niego rozprawy, które przede wszystkim dotyczą dziejów szkolnictwa, oświaty i wychowania w ostatnich latach Pierwszej Rzeczypospolitej oraz na ziemiach polskich po zaborczych rozbiorach. Jedną z grup tworzą publikacje obejmujące dogłębne dociekania nad przekazem osiemnastowiecznych polskich czasopism społeczno-obyczajowych oraz nowych w tamtych czasach typów periodyków, nazywanych wówczas „uczonymi”. Na ich podstawie ukazała rodzącą się w drugiej połowie tego stulecia mieszczańską doktrynę wychowawczą, podkreślając, że w tym procesie znaczącą rolę odegrały pisma Piotra Świtkowskiego: „Pamiętnik Historyczno-Polityczno-Ekonomiczny” (1782–1792), „Magazyn Warszawski” (1784–1785), „Wybór Wiadomości Gospodarskich” (1786–1788) i „Zabawy Obywatelskie” (1792–1793). Z kolei odtwarzając, przede wszystkim na podstawie analizy „Patrioty Polskiego – kartki tygodniowe zawierające” (1761), „Monitora” (1765–1785) oraz „Zabaw Przyjemnych i Pożytecznych” (1770–1777), stosunek obozu magnackiego do kwestii wychowania i kształcenia młodego pokolenia wyeksponowała zmieniające się pod wpływem nowych prądów umysłowych i przeobrażeń ekonomiczno-społecznych podejście do kobiet i poglądy na ich wychowanie (Podgórska 1956: 129–205; 1961: 19–33).

Odrębny nurt historyczno-oświatowych kwerend Podgórskiej stanowiły badania nad oświatą galicyjską. W obszernym studium z tego zakresu nie tylko zrekonstruowała na szerokim tle uwarunkowań politycznych, ekonomicznych i kulturalnych prowadzone na terenie sejmu galicyjskiego w latach 1880–1900 spory i działania dotyczące

kształtu i programu szkoły ludowej, ale odtworzyła także dyskusje na ten temat, jakie toczyły się w ówczesnej prasie galicyjskiej: „Przeglądzie Polskim”, „Czasie”, „Nowej Reformie”, „Dzienniku Literackim”, „Kurierze Lwowskim”, „Przyjacielu Ludu”, „Krytyce”, „Naprzodzie”, „Szkolnictwie Ludowym” (Podgórska 1954: 267–319). Z kolei zgłębiając problem genezy zawodowego ruchu nauczycielstwa ludowego, ukazała na tle ścierających się wówczas w kraju kierunków polityczno-społecznych oraz w kontekście sytuacji w szkolnictwie ludowym, jak doszło do powstania Towarzystwa Nauczycieli Ludowych z siedzibą w Nowym Sączu, a także, na czym polegał wkład tej organizacji, a przede wszystkim periodyku „Szkolnictwo Ludowe”, przemianowanego później na „Szkolnictwo”, w powołanie do życia ogólnogalicyskiego zrzeszenia nauczycielskiego (Podgórska 1955: 265–291; 1958: 119–218). Tak pisała na ten temat:

W okresie politycznej dojrzałości „Szkolnictwo” wyraźnie stwierdzało, że nie chce być reprezentantem odizolowanej jakiegś grupy, którą należałoby wzniesić na wyższy szczebel drabiny społecznej, lecz drogą pracy i uświadamiania ludu pragnie dochodzić do znaczenia. [...] Kampania, jaką toczyło [...] pismo w ramach zawodowego ruchu nauczycielskiego, była też wyrazem dążenia [...] do zlikwidowania ciemnoty w kraju. Tym celem odpowiadała nowa forma walki, jaką podjęto w postaci wieców oświatowych. W ten sposób mogli się wypowiedzieć wszyscy, którym zależało na podniesieniu szkoły ludowej (Podgórska 1958: 217).

Zwieńczając dogłębne kwerendy archiwalne nad ruchem nauczycielskim w Galicji, Podgórska opublikowała unikatową wówczas monografię, którą poświęciła powstałemu na tym terenie w 1905 roku Krajowemu Związkowi Nauczycielstwa Ludowego. Z jednej strony zaprezentowała genezę tej organizacji, etapy rozwoju, realizację przyjętego programu oraz scharakteryzowała najważniejszych działaczy, z drugiej natomiast – ukazała starania o sprawy zawodowe nauczycieli ludowych, a także wysiłki związane z reformą szkolnictwa ludowego oraz rolę, jaką odegrało to zrzeszenie w kształtowaniu się stowarzyszeniowego ruchu nauczycielskiego. Przyglądając się dokonaniom związku, zwróciła uwagę na kilka trwałych osiągnięć tej organizacji. Po pierwsze, wskazywała, że w krótkim czasie pozyskano tzw. postępową część społeczeństwa dla żądań nauczycielstwa dotyczących poprawy sytuacji materialnej i polepszenia warunków pracy. Po drugie, podkreślała, że ujednolicono postawy nauczycielstwa

wobec reformy szkolnej zmierzającej do zniesienia dwutypowości szkół ludowych. Po trzecie, zaznaczała, że przekonano opinię publiczną do konieczności nowego programu przygotowania kandydatów do zawodu nauczyciela szkół ludowych, a nauczycielstwo do potrzeby ciągłego pogłębiania wiedzy. Po czwarte, odnotowywała, że doprowadzono do wzrostu liczby szkół ludowych o wyższym stopniu organizacyjnym i objęcia nauką większego odsetka dzieci (Podgórska 1973: 143–148).

Ale nie tylko wniosła Podgórska niezaprzeczalny wkład do wiedzy o przeszłości szkoły ludowej i kształtowania się ruchu nauczycielskiego w zaborze austriackim, ponieważ jej zainteresowania naukowe skupiały się także na dokumentowaniu historii oświaty ludowej w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim. Zgodnie z przyświecającą jej metodyczną strategią wykonywania pracy badawczej, najpierw dokładnie i szczegółowo przyjrzała się funkcjonującym na tych terenach wiejskim oraz miejskim szkołom elementarnym. W przypadku pierwszych objęła eksploracją cały obwód rawski na Mazowszu i zaprezentowała zróżnicowaną tam sytuację tych szkół w zależności od tego, czy była to wieś rządowa, szlachecka czy tzw. kolonia niemiecka. Wyodrębniła również czynniki, które sprzyjały bądź hamowały rozwój oświaty chłopskiej, zwracając przede wszystkim uwagę na zakres kompetencji merytorycznych i pedagogicznych nauczyciela, jego uposażenie i warunki pracy, podejście i nastawienie władz oświatowych do szkoły, a także stosunek do niej właścicieli ziemskich oraz rolę włościan w kształtowaniu oblicza szkoły. Odnosząc się do danych, z których wynikało, że pod koniec lat dwudziestych XIX wieku nastąpił w tym obwodzie gwałtowny upadek wielu wcześniej utworzonych i dobrze rozwijających się szkół, stwierdziła:

W sprawach, na które chłop patrzył, mógł wydać sąd właściwy. Nie rozumiał jednak polityki oświatowej władz i gdy ta obróciła się przeciw szkole wiejskiej, chłopu zaczęto ukazywać, że szkoła jest przyczyną wzrostu jego nadmiernych ciężarów. W tych warunkach chłop nie tylko nie obronił podupadającej oświaty elementarnej na wsi, ale w wielu wypadkach ustosunkowywał się do niej niechętnie (Podgórska 1958: 164–165).

W przypadku natomiast szkół miejskich – skoncentrowała uwagę na ich narodzinach i losach w miastach okręgu łódzkiego: w Łodzi, Zgierzu, Pabianicach, Ujeździe i Tomaszowie, które w pierwszych dziesięcioleciach wieku XIX wchodziły na drogę industrialnych

przemian. Nie ograniczyła się jednak do przedstawienia ewolucji kształcenia w tych typach szkół, ale zreferowała też zdiagnozowany dzięki kwerendom źródłowym związek między dynamicznym rozwojem gospodarczym wspomnianych miast a wzrostem zainteresowania wśród osiadłej tam ludności edukacją elementarną dzieci, którą coraz bardziej doceniano, bo upatrywano w niej szansę na awans społeczny i poprawę materialnego bytu (Podgórska 1960a: 31).

O ile rozprawy o szkołach elementarnych wiejskich i miejskich miały jedynie charakter przyczynków do dziejów oświaty ludowej, o tyle w obszernej monografii o szkolnictwie elementarnym Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego zaprezentowała Podgórska całkowity obraz jego funkcjonowania w perspektywie szerokich uwarunkowań politycznych i zmian społecznych oraz w kontekście polskiej myśli pedagogicznej i koncepcji oświatowych wychowania ludu. Omówiła podstawy prawne organizacji szkolnictwa elementarnego, przedstawiła lata rozwoju i upadku tego poziomu edukacji, a także rozważyła problem nauczycieli, wskazując na ich wykształcenie, pochodzenie społeczne, warunki wykonywania zawodu oraz sytuację bytową. Zawarła także dokładne informacje o programie i metodach nauczania oraz obiektach szkolnych, zaopatrzeniu ich w sprzęty i pomoce dydaktyczne. Podsumowując swoje badania, wyraziła następujący pogląd:

W ciągu pierwszych dziesięcioleci XIX wieku szkoła elementarna na ziemiach polskich przeszła ważny okres rozwojowy. Wprawdzie były w tym rozwoju i zahamowania, a nawet załamania i lata regresu, lecz w tym borykaniu się i w walce z przeciwnościami utrwaliła się instytucja szkoły wiejskiej i miejskiej jako szkoły świeckiej, elementarnej, powszechnej. Każda z tych cech nowej szkoły ludowej realizowana była w życiu powoli, wśród większych czy mniejszych i oporów (Podgórska 1960b: 145).

Przeprowadzając badania nad oświatą ludową Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, specjalne w nich miejsce przeznaczała Podgórska dla eksploracji archiwalnych, które obejmowały zagadnienia szkolnictwa elementarnego w Łodzi. W opracowaniu o prywatnym nauczaniu początkowym w latach 1833–1870 zaprezentowała okoliczności powstawania i działalność dydaktyczno-wychowawczą wielu męskich i żeńskich szkół elementarnych, których właścicielami były osoby fizyczne (Podgórska 1962a: 89–106),

natomiast w studium dotyczącym szkół rzemieślniczo-niedzielnich, działających w latach 1838–1914, skupiła się na przyczynach ich uruchamiania, opisała programy, formy i metody pracy pedagogicznej, przybliżyła sylwetki nauczycieli, a także zestawiała liczbę uczniów pobierających naukę w poszczególnych latach. Zastanawiając się nad powolnym upadkiem tej formy kształcenia poczynawszy od lat sześćdziesiątych XIX wieku, wyjaśniała:

[...] szkoły niedzielne nie były szkołami zawodowymi nowego typu, [...] związane były ze starą formą produkcji rzemieślniczej i wraz z rzemieślniczą organizacją cechową schodziły na marginesową pozycję tym wyraźniej, im silniej zaznaczało się w przemyśle przechodzenie od manufaktury do fabryki (Podgórska 1962b: 103).

Podsumowującym rezultatem prac badawczych Podgórskiej nad szkolnictwem elementarnym w Łodzi w czasach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego było wydanie niepowtarzalnej na ten temat monografii, która ukazała wszystkie formy kształcenia elementarnego oraz nauczania początkowego w wyszczególnionych okresach – pierwszej połowy XIX wieku, w czasach reformy Wielopolskiego, w latach wzmoczonej rusyfikacji, podczas wrzenia rewolucyjnego 1905 roku oraz przed I wojną światową. Ustosunkowując się do stanu łódzkiej oświaty w XIX i początkach XX wieku, sformułowała następującą opinię:

Wobec ogromnego przyrostu ludności [w latach 1860–1910 liczba mieszkańców wzrosła o 1236% – przyp. G.M.] zaniedbania w zakresie oświaty elementarnej potęgowały się odwrotnie proporcjonalnie do ilości wznoszonych zakładów przemysłowych [...]. Obok pałaców łódzkiej finansjery nie wyrósł do 1914 r. ani jeden budynek dla miejskiej szkoły elementarnej (Podgórska 1966: 158–159).

Główne obszary historyczno-oświatowych prac badawczych

Tadeusza Jałmużny

W 1984 roku kierownictwo Zakładu Historii i Teorii Wychowania objął Tadeusz Jałmużna⁷ i opiekę nad działalnością naukową tej

7 Urodził się w 1939 r. w Kolonii Łaznów (woj. łódzkie). Po ukończeniu Liceum Pedagogicznego i Studium Nauczycielskiego w Piotrkowie Trybunalskim, przez rok pracował jako nauczyciel języka polskiego szkole podstawowej

jednostki, która od roku 1991 funkcjonowała jako Katedra Historii Wychowania i Pedagogiki, sprawował do września 2006 roku. Wydaje się zasadne, aby odnotować tu, że z łódzkim ośrodkiem badań historyczno-oświatowych związał on swoje naukowe losy na długo przed stałym zatrudnieniem na uniwersytecie. Po obronie pracy magisterskiej na temat walki nauczycielstwa o szkołę polską w Królestwie Polskim, którą napisał pod kierunkiem Podgórskiej, regularnie uczęszczał w charakterze wolontariusza na prowadzone przez nią seminarium doktorskie z historii wychowania. Ponieważ dał się poznać jako osoba o wyjątkowych zdolnościach i nieczęsto spotykanej predylekcji do pracy badawczej, jeszcze na kilka lat przed sfinalizowaniem przygotowywanej dysertacji doktorskiej zaakceptował propozycję swojej mentorki i w 1968 roku objął stanowisko asystenta, które otworzyło mu drogę do kolejnych etapów naukowego awansu: na etat adiunkta (1973–1985), docenta (1985–1990), profesora nadzwyczajnego (1990–2001), profesora zwyczajnego (2001–2006).

Historyczno-oświatowy dorobek naukowy Jałmużny cechuje nie tylko ilościowe jego bogactwo, ale także kilka kluczowych kręgów tematycznych. Jego badania archiwalne nad oświatą, nauką i kulturą regionu łódzkiego w czasie II wojny światowej przyniosły szereg publikacji, w których przedstawił sytuację ludności po zajęciu tych ziem przez niemieckiego okupanta, ukazał uwarunkowania, które złożyły się na podejmowanie konspiracyjnej aktywności oświatowej, omówił organizację i program działania w tej dziedzinie pozostających w ukryciu lokalnych władz, odtworzył różnorodność form i metod tajnego nauczania na poziomie szkolnictwa powszechnego i średniego oraz działalności oświatowo-kulturalnej (Jałmużna 1970: 139–148; 1972: 323–388; 1977a: 75–84; 1977: 3–264; 1992a: 76–102).

w Łodzi. W latach 1960–1965 studiował pedagogikę na Uniwersytecie Łódzkim, a po jej ukończeniu przez kolejne trzy lata był zatrudniony na etacie nauczyciela w liceum ogólnokształcącym dla pracujących oraz pedagoga w poradni wychowawczo-zawodowej w Łodzi. W latach 1996–1999 sprawował na wspomnianym Uniwersytecie urząd dziekana Wydziału Nauk o Wychowaniu, a wcześniej współkierował w randze prodziekana Wydziałem Filozoficzno-Historycznym (1987–1991) i Wydziałem Nauk o Wychowaniu (1991–1996). Zmarł w 2006 r. w swojej rodzinnej miejscowości i tam został pochowany na cmentarzu parafialnym (Michalski 2015: 167–168 i 174; Michalska 2017: 35–36).

Wyjątkowe miejsce w działalności badawczej Jałmużny zajmowała problematyka nowoczesnej myśli pedagogicznej, która narodziła się na przełomie XIX i XX wieku w Stanach Zjednoczonych i Europie Zachodniej. W opartych na rozbudowanych w tej dziedzinie kwerendach źródłowych opublikował wiele rozpraw, w których zasadniczy trzon rozważań skupiał na doktrynie „nowego wychowania” oraz jej wpływu na praktykę pedagogiczną i edukację przyszłych nauczycieli. Łącząc tę perspektywę myślenia z założeniami teoretycznymi progresywizmu pedagogicznego, ukazał realizację tej koncepcji pedagogicznej w praktyce dydaktycznej, skupiając się na nauczaniu całościowym, metodzie projektów, ośrodkach zainteresowań, nauczaniu łącznym oraz na idei nauczania indywidualizującego: planie daltońskim, metodzie winnetkowskiej, uczeniu się pod kierunkiem. Dokonując wnikliwego przeglądu recepcji „nowego wychowania” w Polsce międzywojennej, zaznaczał, że w kraju nad Wisłą określano je najczęściej mianem „nowej szkoły”, „szkoły twórczej”, „szkoły pracy samorozwojowej”, „żywej szkoły” lub „szkoły pracy”, podkreślając, że pomimo przyjmowania różnych nazw dla tego kierunku w polskiej pedagogice w każdym jednak przypadku znajdowały swoje odzwierciedlenie poszczególne tendencje merytoryczne, które występowały zagranicą. Analizując natomiast treści i organizację procesu nauczania oraz wychowania w zakładach kształcenia nauczycieli, wyeksponował wykorzystywanie w tym przypadku przejętych z tzw. szkoły pracy form i metod pracy pedagogicznej, które zapewniały uczniom aktywne i samodzielne poszukiwanie oraz gromadzenie wiedzy (Jałmużna 1977c: 15–22; 1983: 11–305; 1986: 5–40; 1988: 154–161).

Dostrzegając, jak wielką rolę w dziejach szkolnictwa i wychowania zawsze odgrywały wybitne postaci, Jałmużna między innymi zainteresował się sylwetkami Stefani Kuropatwińskiej, Jerzego Ostrowskiego i Stanisława Mariana Dobrowolskiego⁸. Nie tylko zanalizował różne obszary aktywności dydaktycznej i wychowawczej tych pedagogów i działaczy oświatowych oraz wkład, jaki wnieśli do rozwoju teorii i praktyki pedagogicznej, ale wyliczył również te ich osiągnięcia, które mogą ciągle stanowić inspiracje dla władz oświatowych i pracowników szkoły (Jałmużna 1979: 95–104; 1980: 83–98; 1992b: 3–86).

8 Oprócz tych pedagogów, Jałmużna przybliżył także sylwetki lokalnych nauczycieli, o czym można przeczytać w artykule: Michalska (2017: 35–50).

Odrębny zakres badań Jałmużny stanowiły kwerendy źródłowe nad łódzkimi szkołami i instytucjami kształcenia nauczycieli w Drugiej Rzeczypospolitej i w okresie Polski Ludowej. Opracowując z tego zakresu szereg problemów, które nie były wcześniej dogłębnie podejmowane przez innych badaczy, na stałe wprowadził do historiografii oświatowo-pedagogicznej wiedzę o przeszłości łódzkich szkół powszechnych, średnich, a także szkół specjalnych, działalności w Łodzi w latach 1946–1956 Państwowej Wyższej Szkoły Pedagogicznej, a także funkcjonowaniu w tym mieście w latach 1918–1939 zakładów kształcenia nauczycieli: seminarium nauczycielskiego, liceum pedagogicznego, studium nauczycielskiego i kolegium nauczycielskiego (Jałmużna 1993: 3–96; 1996: 7–127; 2001: 3–526; 2002: 4–353).

Zakończenie

Powstały w Łodzi z inicjatywy Truchima ośrodek badań w zakresie historii wychowania funkcjonuje już blisko osiemdziesiąt lat i od początku swojego istnienia zajmuje w kraju ważne i uznane miejsce wśród jednostek o takim samym lub podobnym profilu naukowym. Warto zaznaczyć, że niezależnie od często niesprzyjających okoliczności zewnętrznych nieprzerwanie do dzisiaj zachowuje on swoją badawczą i dydaktyczną tożsamość instytucjonalną. Zawdzięcza to przede wszystkim profesorom związanym przez lata w łódzką uczelnię, których dorobek naukowy charakteryzuje się jednocześnie i „ciągłością” i „zmianą”. Ciągłość wiąże się w większym lub mniejszym stopniu z kontynuowaniem badań zapoczątkowanych przez swoich poprzedników oraz utrzymywaniem wysokiego ich poziomu metodologicznego. Zmiana natomiast wyraża się w odkrywaniu nowych pól badawczych, niepodjętych wcześniej przez historyków wychowania.

Jednocześnie należy podkreślić, że Mistrzowie łódzkiej historii wychowania nie tylko koncentrowali się na prowadzeniu badań własnych, ale z dużą pieczołowitością dbali o kształcenie kadry naukowej. Budowali sprzyjający klimat funkcjonowania w jednostce, którą kierowali poprzez dyskretne zachęcanie, podpowiadanie i uświadamianie stojących przed nią zadań i obowiązków. Dzielili się posiadaną wiedzą oraz przemyśleniami, wprowadzając młodych adeptów w tajniki uprawiania nauki, nie pomijając wyjaśnień dotyczących

szczegółów tworzenia własnego warsztatu pracy naukowej. Stwarzali również jak najlepsze warunki organizacyjne umożliwiające spokojny namysł nad znalezieniem swojego miejsca w obszarze historyczno-pedagogicznych badań, przeprowadzanie kwerend, analizę zgromadzonego materiału źródłowego i wreszcie proces tworzenia opracowania. Wszystkie te działania podejmowane kolejno przez profesora Stefana Truchima, profesor Eugenię Podgórską i profesora Tadeusza Jałmużnę przyczyniły się do uzyskiwania awansów naukowych przez młodszych współpracowników, zapewniając tym samym istnienie i systematyczny rozwój łódzkiej historii wychowania.

Bibliografia

- Dunin-Wąsowicz W. (1946). *Republika Żoliborska*, „Gazeta Ludowa”, nr 209, s. 12.
- Grabski W.M. (1968). *Stefan Truchim (8 IX 1896 – 20 VIII 1967)*, „Kwartalnik Historyczny”, nr 1, s. 261–263.
- Hellwig J. (1995). *Okres poznański w życiu i działalności pedagogicznej Stefana Truchima (przyczynek do dziejów formacyjnych humanisty-pedagoga w przełomowych okresach Polski I połowy XX wieku)*, „Acta Universitatis Lodzianensis”. *Folia Paedagogica et Psychologica*, z. 35, s. 63–73.
- Jałmużna T. (1970). *Formy walki oświatowo-kulturalnej w województwie łódzkim w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, „Rocznik Łódzki”, t. 14, s. 139–148.
- Jałmużna T. (1972). *Martyrologia nauczycieli województwa łódzkiego w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, „Rocznik Łódzki”, t. 16, s. 323–388.
- Jałmużna T. (1977a). *Działalność oświatowo-kulturalna harcerstwa na ziemi łódzkiej w latach 1939–1945*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”. *Nauki Humanistyczno-Społeczne*, z. 13, s. 75–84.
- Jałmużna T. (1977b). *Tajne nauczanie na ziemi łódzkiej 1939–1945*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Jałmużna T. (1977c). *Aktualność koncepcji pedagogicznych Henryka Rowida*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”. *Nauki Humanistyczno-Społeczne*, z. 21, s. 15–22.
- Jałmużna T. (1979). *Stefania Kuropatwińska – pedagog ziemi łódzkiej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”. *Nauki Humanistyczno-Społeczne*, z. 45, s. 95–104.
- Jałmużna T. (1980). *Kierunki aktywności pedagogicznej Jerzego Ostrowskiego*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego”. *Pedagogika. Historia Wychowania*, nr 10, s. 83–98.

- Jałmużna T. (1983). *Pedagogika „szkoły pracy” w Polsce międzywojennej i jej wpływ na kształcenie i doksztalcanie nauczycieli szkół powszechnych*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Jałmużna T. (1986). *Poglądy na nauczanie i wychowanie w polskiej pedagogice „szkoły pracy” w okresie II Rzeczypospolitej*, „Łódzkie Zeszyty Historyczne”, z. 7, s. 5–40.
- Jałmużna T. (1988). *Samorząd wychowawczy Rudolfa Taubenschlaga*, „Acta Universitatis Lodziensis”. Folia Paedagogica et Psychologica, z. 6, s. 154–161.
- Jałmużna T. (1992a). *Wies i ludowcy w oświatowym ruchu oporu w województwie łódzkim 1939–1945*, [w:] W. Piątkowski (red.), *Z dziejów ruchu ludowego w regionie łódzkim*, Warszawa: Polskie Stronictwo Ludowe, s. 76–102.
- Jałmużna T. (1992b). *Stanisław Maria Dobrowolski – pedagog i oświatowiec 1883–1978*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Jałmużna T., Lisowski J., Sujczyński T. (1993). *Szkolnictwo specjalne w Łodzi do 1939 roku*, Łódź: Poligraf.
- Jałmużna T. (1996). *Z dziejów akademickiej Łodzi. Wyższa Szkoła Pedagogiczna 1946–1956*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Jałmużna T. (2001). *Zakłady kształcenia nauczycieli w Łodzi w latach 1918–1998*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Jałmużna T. (red.) (2002). *Rola szkolnictwa łódzkiego w tworzeniu dziedzictwa kulturowego Łodzi w XX wieku. Tradycja i współczesność łódzkich szkół średnich*, Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Kita J., Pytlas S. (1995). *Profesorowie Uniwersytetu Łódzkiego w latach 1945–1994. Pro memoria*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Michalska I. (2017). *Główne obszary historyczno-pedagogicznych badań Tadeusza Jałmużny (1939–2006)*, [w:] T. Gumuła (red.), *Historia wychowania na przełomie XX i XXI wieku. Kontynuacje i nowe wyzwania*, Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe, s. 35–50.
- Michalski G. (2006). *Profesor Eugenia Podgórska (1914–2006)*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych”, t. 60, s. 115–117.
- Michalski G. (2015). *Tadeusz Jałmużna (1939–2006) – polski historyk wychowania*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 1–2, s. 167–176.
- Michalski G. (2017). *Kierunki badań i osiągnięcia naukowe Eugenii Podgórskiej (1914–2006) w dziedzinie historii wychowania*, [w:] T. Gumuła (red.), *Historia wychowania na przełomie XX i XXI wieku. Kontynuacje i nowe wyzwania*, Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe, s. 17–33.
- Podgórska E. (1954). *Walka o szkołę ludową w sejmie galicyjskim w latach 1880–1900*, „Studia Pedagogiczne”, t. 1, s. 267–319.
- Podgórska E. (1955). *Początki zawodowego ruchu nauczycielstwa ludowego w Galicji i czasopismo „Szkolnictwo”*, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych”, t. 6, s. 265–291.

- Podgórska E. (1956). *Zagadnienia pedagogiczne w polskim czasopiśmiennictwie drugiej połowy XVIII wieku*, „Studia Pedagogiczne”, t. 3, s. 129–205.
- Podgórska E. (1958a). *Z początków zawodowego ruchu nauczycielstwa ludowego w Galicji*, [w:] S. Truchim, E. Podgórska, *Z początków zawodowego ruchu nauczycielskiego*, Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, s. 119–218.
- Podgórska E. (1958b). *Rozwój szkół elementarnych na wsi obwodu rawskiego, województwa mazowieckiego w latach 1815–1830*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 1, s. 133–167.
- Podgórska E. (1960a). *Rozwój szkół elementarnych w miastach przemysłowych okręgu łódzkiego (1807–1830)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 4, s. 7–32.
- Podgórska E. (1960b). *Szkolnictwo elementarne Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego 1807–1831*, Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Podgórska E. (1961). *Sprawa wychowania kobiet w znaczniejszych czasopismach polskich drugiej połowy XVIII wieku*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 4, s. 19–33.
- Podgórska E. (1962a). *Prywatne nauczanie elementarne w Łodzi w latach 1833–1870*, „Rocznik Łódzki”, t. 5, s. 89–106.
- Podgórska E. (1962b). *Szkoły rzemieślniczo-niedzielne w Łodzi (1838–1914)*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 5, s. 75–110.
- Podgórska E. (1966). *Szkolnictwo elementarne w Łodzi w latach 1808–1914*, Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Oddział w Łodzi.
- Podgórska E. (1967). *Stefan Truchim 8 LX 1896 – 20 VIII 1967*, „Ruch Pedagogiczny”, nr 1, s. 118–120.
- Podgórska E. (1968). *Stefan Truchim 1896–1967*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 3, s. 325–330.
- Podgórska E. (1973). *Krajowy Związek Nauczycielstwa Ludowego w Galicji 1905–1918*, Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Podgórska E. (1998). *Szkoła naukowa historii wychowania i pedeutologii Uniwersytetu Łódzkiego 1945–1998*, [w:] S. Gala (red.), *Rola nauczycieli łódzkich w tworzeniu dziedzictwa kulturowego Łodzi*, Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, s. 351–359.
- Puś W. (2020). *Zarys historii Uniwersytetu Łódzkiego 1945–1995*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Truchim S. (1927a). *Projekt księcia Augusta Sułkowskiego założenia w Rydzynie konwiktów dla panien szlacheckich i szkoły „kunsztów”*, „Minerwa Polska”, nr 2, s. 116–124.
- Truchim S. (1927b). *Projekt zwiększenia funduszy Komisji Edukacji Narodowej*, „Minerwa Polska”, nr 4, s. 398–403.
- Truchim S. (1928). *Szkoły rydzynskie Augusta Sułkowskiego*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Truchim S. (1930). *Szkice z dziejów szkolnictwa i kultury*, Poznań: Nakładem i Czcionkami Drukarni Mieszczańskiej T.A. w Poznaniu.

- Truchim S. (1932). *Augusta Sułkowskiego projekt organizacji szkolnictwa w Polsce*, „Oświata i Wychowanie”, nr 7, s. 668–683.
- Truchim S. (1936). *Geneza szkół realnych w Wielkim Księstwie Poznańskim*, Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Truchim S. (1954). „Pismo dla Nauczycieli Ludu”: pierwsze czasopismo pedagogiczne w Polsce, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych”, t. 4, s. 483–543.
- Truchim S. (1955). *Uwagi na marginesie genezy organizacji administracji szkolnej i nadzoru pedagogicznego z czasów Komisji Edukacji Narodowej*, „Studia Pedagogiczne”, t. 2, s. 349–369.
- Truchim S. (1957). *Rola pijarów w rozwoju szkolnictwa Księstwa Warszawskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”. Nauki Humanistyczno-Społeczne, Seria I, z. 7, s. 149–183.
- Truchim S. (1958a). „Szkoła Polska” Ewarysta Estkowskiego. Geneza pisma, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych”, t. 7, s. 86–138.
- Truchim S. (1958b). *Pierwsze Towarzystwo Pedagogiczne w Polsce 1848–1953*, [w:] S. Truchim, E. Podgórska, *Z początków zawodowego ruchu nauczycielskiego*, Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, s. 5–117.
- Truchim S. (1959). *Ewaryst Estkowski. Zarys monografii*, Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Truchim S. (1960). *Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku*, Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu.
- Truchim S. (1962). *Czasopismo „Szkoła Polska” w latach 1850–1852 pod redakcją Ewarysta Estkowskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”. Nauki Humanistyczno-Społeczne, Seria I, z. 27, s. 137–168.
- Truchim S. (1963). *Ostatni okres istnienia czasopisma „Szkoła Polska”*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”. Nauki Humanistyczno-Społeczne, Seria I, z. 30, s. 103–122.
- Truchim S. (1965). *Pierwsze miesięczniki w Wielkim Księstwie Poznańskim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”. Nauki Humanistyczno-Społeczne, Seria I, z. 40, s. 115–147.
- Truchim S. (1966). *Geneza Izby Edukacyjnej i jej pierwsze poczynania*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”. Nauki Humanistyczno-Społeczne, Seria I, z. 45, s. 113–130.
- Truchim S. (1967). *Historia szkolnictwa i oświaty polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815–1915*, t. I: 1815–1862, Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Truchim S. (1968). *Historia szkolnictwa i oświaty polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815–1915*, t. II: 1862–1915, Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Witkowska E. (1998). *Stefan Truchim jako historyk wychowania*, [w:] T. Gumuła, J. Krasuski, S. Majewski (red.), *Historia wychowania w XX wieku*.

Dorobek i perspektywy, Kielce–Radom: Wydawnictwo i Zakład Poligrafii Instytutu Technologii Eksploatacji, s. 115–120.

Witkowska-Urban E. (2007). *Eugenia Podgórska (1914–2006)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 3, s. 115–118.

Witkowska-Urban E. (2008). *Udział Stefana Truchima w tworzeniu i rozwoju łódzkiego środowiska akademickiego*, „Rocznik Łódzki”, t. 55, s. 124–133.

ADRESY DO KORESPONDENCJI

Dr hab. Grzegorz Michalski, prof. UŁ
Uniwersytet Łódzki
Wydział Nauk o Wychowaniu
e-mail: grzegorz.michalski@uni.lodz.pl

Dr hab. Iwonna Michalska, prof. UŁ
Uniwersytet Łódzki
Wydział Nauk o Wychowaniu
e-mail: iwonna.michalska@uni.lodz.pl